

Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokret 19. stoljeća*

Dva osnovna pojma — nacija i nacionalni pokret — stavljali su se u dosadašnjim istraživanjima vrlo često bez rasuđivanja jedan kraj drugoga pa naizmjenice i upotrebljavali. Međutim, ako točnije razmislimo o odnosu tih dvaju pojmova, možemo reći da se njima izražavaju odnosi i veze između jednoga važnog sastavnog dijela objektivne društvene stvarnosti — nacije — s jedne strane, te subjektivnih gledišta i aktivnosti — nacionalnoga pokreta — s druge. To pripada centralnim problemima istraživanja u gotovo svakoj evropskoj nacionalnoj povijesti 19. stoljeća. Neke oblike tih problema htjeli bismo ovdje osvijetliti primjenjujući poredbenu metodu. No poredbena se metoda, koja je u posljednje vrijeme bila češće revalorizirana, ne smije nikako shvatiti kao proizvoljno nizanje mnogo raznovrsnih činjenica; stoga smatramo potrebnim prije analize utvrditi neke principe poredbenog istraživanja.

Poredbena metoda nije u povijesnoj znanosti nov pojam. Već su u 19. stoljeću povjesničari o njoj govorili, a u 20. stoljeću češće je primjenjivali.¹ Ali predodžbe o njenoj biti i njenim zadacima nisu u različitim autora iste. Od 19. stoljeća prevladava mišljenje da poredbena metoda treba, prije svega, služiti utvrđivanju razlika među povijesnim pojavama i stoga određivanju njihovih specifičnosti.² U nauci o književnosti znači komparatistika analizu književnih (formalnih ili sadržajnih) utjecaja i seljenje motiva.³ Općenito se poređivanje priznaje kao putokaz za prevladavanje praznina u našem znanju, bilo pri proučavanju izvora

* Prilog za naučni skup Matice srpske (u povodu stopedesetogodišnjice osnivanja Matice srpske i rođenja Svetozara Miletića) »Kulturno-politički pokreti naroda Habsburške Monarhije u 19. veku«, Novi Sad, 6–8. IV 1977.

¹ Usp. E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, Leipzig 1908, str. 606 i d. i 706 i d.; E. Troeltsch, *Der Historismus und seine Probleme*, Gesammelte Schriften III, Tübingen 1922, str. 186 i d. i 190 i d. Neki pokušaji u građanskom istraživanju povijesti označuju kao preteču O. Hintzea; usp., npr., njegovu Tipologiju staleških ustava na Zapadu: *Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes*, *Historische Zeitschrift*, 141, 1930, str. 229 i d.; *Weltgeschichtliche Bedingungen der Repräsentativverfassung*, op. cit. 143, 1931, str. 1 i d.

² Tako u: Th. Schieder, *Geschichte als Wissenschaft. Eine Einführung — Uvod*, osobito u poglavlju: *Möglichkeiten und Grenzen vergleichender Methoden in der Geschichtswissenschaft*, str. 187 i d. Malo koristi donosi za sada historičaru norveško-američka poredbena sociologija nacija, npr., S. Rokkan i ostali, *Nation-building. A review of recent comparative research and a selected bibliography of analytical studies*, The Hague, Paris 1973.

³ Osim starijih radova H. M. Posnetta, A. N. Veselovskija ili P. van Tieghema, usp.: J. Brandt Corstius, *Introduction to the comparative Study of Literature*, 1967. i drugo.

ili pri rekonstruiranju uzročnih nizova.⁴ Prije nekog vremena poredbena je metoda revalorizirana također i u marksističkom istraživanju povijesti i upotrijebljena kao važna metoda u analiziranju zakonitosti društvenoga razvoja.⁵ No pri tome se ne potcjenjuje ni razlikovanje specifičnih i općih crta povijesnih pojava. Stoga razlikujemo dva međusobno povezana osnovna cilja poredbenih postupaka: a) opisivanje povijesnih procesa i pojava do utvrđivanja njihove tipologije, b) interpretacija tih procesa i utvrđivanje ponovljivih uzročnih veza, zakonite i specijalne strane svake pojave. Pri poredbenim postupcima valjalo bi voditi računa o određenim principima.

Poredbena metoda može donijeti nove i relevantne rezultate samo kad uspoređujemo usporedive veličine i pitamo za usporedive situacije i odnose. Preduvjet za to bit će pri istraživanju nacionalnih pokreta što jasnija definicija. Tek nakon toga trebalo bi slijediti pitanje o povoljnim metodama poredbe i prikladnim poredbenim kriterijima.

Pojam nacije smatramo u našoj analizi primarnim, a nacionalni pokret (kao i nacionalizam) sekundarnim, izvedenim. Nećemo ovdje opširno diskutirati o pojmovima nacionalizam i antinacionalizam, već ćemo se ograničiti na ono shvaćanje od kojega polazimo. Pod nacijom razumijevamo veliku društvenu grupu koja se historijski oblikovala a karakteriziraju je historijski učvršćeni objektivni odnosi među ljudima. Pri tome je riječ o čvrstoj, ali ne i nepromjenljivoj kombinaciji kulturnih, privrednih, vjerskih, političkih, jezičnih i geografskih odnosa. Konkretno kombiniranje može kod različitih oblikovanja nacija biti različito, no samo su ekonomski odnosi, kako se čini, nenadoknadivi. Za vrijeme svoga oblikovanja nacija stvara sebi integracijsku ideologiju u obliku nacionalne svijesti. Iako ta nacionalna svijest (što je neki autori nedovoljno diferencirano i netočno nazivaju »nacionalizmom«) ne predstavlja primarnu snagu, ona ipak ima važnu, štoviše središnju ulogu u razvijanju nacionalnoga pokreta. Pod nacionalnim pokretom razumijevamo ovdje takav društveni pokret kojim su pripadnici nacija što su se formirale pokušavali steći za sebe bitne — i na danom stupnju društvenoga razvoja dostižive — atribute samostalnoga nacionalnog postojanja. Takvi su atributi bili sastavljeni od različitih elemenata (odnosno zahtjeva), a njihov se izbor pretežno određivao prema atributima već čvrsto oblikovanih »velikih« nacija. No konkretni sadržaji nacionalne svijesti, što su se pojavljivali kao ciljevi nacionalnoga pokreta, zanimat će nas u ovoj prilogi samo uzgred.

U procesu oblikovanja nacije vidimo, dakle, sastavni dio općedruštvenoga preobražaja na presudnom stupnju prijelaza u kapitalističku formaciju. Takvom shvaćanju pripada i jasno koncipiran model oblikovanja: uspon

⁴ Tako u spomenutom udžbeniku E. Bernheima i u ostalim uvodima u studij povijesti sve do danas npr. *J. Topolski*, Metodologija historii, Warszawa 1973, str. 422 i d.

⁵ *M. Hroch*, Komparativní metoda v marxistické historiografii, *Československý časopis historický*, XX, 1972, str. 631 i d. *A. N. Cistozvonov*, O stadiál'no-regional'nom izučeníji buržoaznych revolucij XVI—XVIII vekov v Evropě, *Novaja i novejšaja istorija*, 1973, N. 2; *M. A. Barg*, Sravnitel'no-istoričeskoje izučeníje buržoaznych revolucij, XVI—XVIII vv., *Voprosy istorii*, 1975, N. 9.

građanstva (buržoazije) na privrednom i društvenom području (prije svega kapitalistički oblici poduzeća) dovodi ga, kao samouvjerenu klasu, do političke borbe protiv feudalnoga društvenog poretka, tzv. ancien régimea. Ta se borba istodobno vodila u obliku procesa socijalizacije s nacionalnim predznakom: kao borba za oslobođenje nacije koju reprezentira »treći stalež«, odnosno s kojim je ona identična. »Treći stalež« — buržoazija i s njom povezane grupe — stavlja se, dakle, na čelo društva koje se smatra nacijom. Borba protiv staroga društva nalikuje, dakle, ovdje potpuno jasno izgrađivanju nove zajednice — moderne nacije.

No taj se model može odnositi samo na dio onih procesa u Evropi 19. stoljeća kojima su se oblikovale nacije. Ostali dio tih procesa treba djelomično modificirati. To se tiče onih nacionalnih razvoja gdje su nacije rasle, doduše, na osnovi etničke, ali ne političke cjeline, a vladajuća klasa staroga društva pripadala je drugoj, politički nadređenoj naciji, odnosno bila se s njom stopila.

Nacijom koja se radala vladala je, dakle, strana feudalna klasa, a nova buržoazija koja se razvijala prilagodila se potpuno ili velikim dijelom vladajućoj naciji. Tradicija visoke kulture na vlastitom književnom jeziku bila je oslabljena ili prekinuta. Upravo je u takvim oblikovnim procesima onih nacija koje ćemo nazvati »malim nacijama« riječ o pravom nacionalnom pokretu.⁶ Nacionalni pokret nije u početku bio uperen samo protiv staroga društva, već i protiv dotada vladajuće strane feudalne klase, a u daljnjem razvoju i protiv nove vladajuće klase — protiv buržoazije vladajuće nacije. Ta se borba mogla nastaviti i nakon ulaska duboko u epohu kapitalizma.

No, katkada se naziv »nacionalni pokret« upotrebljava i u užem smislu — tamo gdje se pripadnici nacija bore s vlastitom vladajućom klasom i s vlastitom kulturnom tradicijom za svoje državno ujedinjenje, odnosno za političku nezavisnost (kako je bilo, npr., u Italiji ili u Njemačkoj i Poljskoj). U usporedbi s nacionalnim pokretom malih nacija tu je riječ o višoj razvojnoj fazi, odnosno o drukčijem tipu nacionalnoga pokreta, o fazi koju u malih nacija možemo opaziti možda i kasnije, već potpuno s predznakom građanskoga nacionalizma 20. stoljeća. Ali tu fazu nećemo u ovom našem prilogu dalje pratiti.

Poredbena se metoda može primijeniti ili kao sinhrona analiza paralelnih procesa, ili se njome može pratiti horizontala analognih povijesnih situacija, naime faze tih procesa. Sinhrona analiza u našem će slučaju dati razmjerno malo novoga: na prvi pogled može se ustanoviti da su se male evropske nacije oblikovale jako asinhrono, da su se njihovi pokreti odvijali u nejednakom ritmu. Već iz te jednostavne konstatacije proizlazi nedvojbeno da je za tipologiju nacionalnih pokreta i za proučavanje njihovih pokretačkih snaga podesnija komparacija u horizontali

⁶ Time se ne označava količinska strana nacionalnoga razvoja (dakle ne možda broj stanovnika), ni općenito značenje u vezi s političkom moći, nego jedan tip razvoja. Isto tako mogli bi se upotrijebiti i drugi simboli.

analognih povijesnih situacija. No, takvo uspoređivanje pretpostavlja da smo utvrdili usporedive analogne razvojne faze, a to je samo po sebi važan istraživački zadatak.

Ako oblikovanje modernih nacija smatramo zakonitim povijesnim procesom, tada smijemo pretpostaviti da je taj proces prolazio kroz analogne razvojne stupnjeve, iako se odvijao asinhrono. To nas navodi na to da pokušamo načiniti opću periodizaciju nacionalnih pokreta malih evropskih nacija. No, pri svakom pokušaju periodizacije mora se razmisliti o kriterijima periodizacije i obrazložiti njihov izbor.

Nacionalni pokret označili smo kao najvažniji način pojavljivanja pri oblikovanju modernih nacija za vrijeme prijelaznoga perioda u kapitalizam. Tako je već dan najvažniji kriterij za periodizaciju. Prema osnovnim etapama nastajanja kapitalističkoga društva možemo razlikovati i dvije etape nacionalnoga pokreta zasebno, i oblikovanja modernih nacija uopće. U prvoj se etapi nacionalni pokret odvijao u prilikama feudalnoga društva što se raspadalo, i apsolutizma, pa je objektivno bio upravljen protiv ancien régimea, borio se za građanske slobode, i stoga je bio nedvojbeno napredan. U drugoj etapi pokret se odvijao već u vremenu poslije pobjedonosne građanske revolucije u državi koja se učvršćivala, s građanskim, odnosno građanskodemokratskim uređenjem, u kapitalističkom društvu gdje glavna društvena suprotnost nije više bila između feudalizma i kapitalizma, nego između buržoazije i proletarijata, tj. suprotnost između sve jače internacionalno povezanoga kapitala i radničke klase koja se počela internacionalno organizirati.⁷ O toj osnovnoj suprotnosti ovisi, uglavnom, društvena uloga nacionalnoga pokreta (odnosno prosuđivanje te uloge).

Primjena takve periodizacije samo je prividno jednostavna. Moramo, naime, najprije uzeti u obzir još dvije okolnosti: 1. kapitalistički odnosi nisu se razvijali samo unutar pojedinih malih nacija, nego i unutar nacije što je vladala svakom od njih, 2. u određenom momentu toga razvoja postali su u čitavoj Evropi odlučni novi odnosi, a stoga i nove klasne suprotnosti; pod njihovim utjecajem mogla se periodizacija pojedinih nacionalnih pokreta promijeniti i tamo gdje se moderna nacija oblikovala u zaostalijim prilikama. Stanoviti stupanj zakašnjenja (odlaganja faza) — u usporedbi s visokorazvijenim »velikim« nacijama — čini se da je čak karakterističan za većinu malih nacija. Osim takvih nacionalnih pokreta, u kojima se borba protiv feudalizma i apsolutizma odvijala sinhrono s oblikovanjem moderne nacije (npr., Česi, Norvežani, Finci), poznato nam je nekoliko slučajeva gdje se nacionalni pokret nalazi tek na svom prvom razvojnom stupnju, dok je u kapitalističkom svjetskom sistemu već prevladavala internacionalizirana suprotnost između buržoazije i proletarijata. Te su se nacije dakle, u užem nacionalnom pogledu, nalazile s jedne strane u prvoj etapi svoje borbe protiv feudalizma i vlastele, no s druge — u širem, kapitalističkoga svjetskog sistema — već su bile u drugoj etapi nacionalnoga pokreta. No, bilo bi to simplificiranje kad bi se već na osnovi tih odnosa konstruirala tipo-

⁷ Usp. poznatu diskusiju V. I. Lenjina s R. Luxemburg, Djela 20, Berlin 1961, str. 441 i d.

logija evropskih nacionalnih pokreta. Do takve ćemo tipologije doći tek tada kad ovdje načinjenu periodizaciju prema središnjim primarnim kriterijima dopunimo daljnjim, sekundarnim kriterijima. Osobito razlikovanjem dobro uočljivih promjena u intenzitetu nacionalnoga pokreta dobivamo nove kriterije za periodizaciju, među kojima ćemo najviše pažnje posvetiti intenzitetu nacionalnoga pokreta. Taj se intenzitet mjeri društvenim opsegom pokreta, njegovim kvantitativnim širenjem među društvenim slojevima.

Kad pitamo za širenje nacionalne svijesti u društvu, možemo — logički i historijski gledano — u svakom nacionalnom pokretu prilično jasno razlikovati dva stadija, dvije osnovne situacije. Na početku nacionalnoga pokreta postoji razmjerno mala grupa pojedinaca koji se zanimaju za jezik, kulturu, običaje, ili i za povijest toga malog naroda (etnijske). Utjecaj članova te grupe na društvo nije bio neposredan, ni dalekosežan, pa im je trebalo određeno vrijeme dok su pokušali provoditi patriotsku agitaciju među širim slojevima, među pravim nosiocima i čuvarima nacionalnog etničkog kontinuiteta. Ti prvi patrioti i socijalno motivirani narodni pokreti seljaka djelovali su često jedni pored drugih, a da se izravno nisu doticali, iako su, objektivno gledano, išli u istom pravcu.

Na drugom je polu nacionalnoga pokreta ona situacija u kojoj su nacionalnu svijest već bile prihvatile široke narodne mase kao vrijednosnu svijest, tako da nacionalni pokret već možemo označiti kao pokret narodnih masa. U takvoj se situaciji narod na čitavom nacionalnom teritoriju odzivaio na patriotski motivirane impulse i povezivao se u ovom ili onom obliku pomoću čvrste organizacione strukture sa središtem pokreta.

Te dvije prikazane osnovne faze nisu mogle neposredno prijeći jedna u drugu. Povezivalo ih je razdoblje živahne patriotske agitacije. U toj fazi nacionalne agitacije tek se, zapravo, odlučivalo o obliku i sadržaju nacionalnoga pokreta koji je nastajao; tu se, dakle, kod malih naroda smije lokalizirati presudno vrijeme nacionalnoga pokreta. Skraćeno, označit ćemo prvu fazu, tj. fazu znanstvene propagande nacionalnoga razvoja kao fazu A, period nacionalne agitacije kao fazu B, a nastajanje masovnoga nacionalnog pokreta kao fazu C. U toku razvitka određenih nacionalnih pokreta događalo se katkada da su faze A i B bile usko spojene, katkada je opet put od faze B do faze C zbog vanjskih činilaca jako zakasnio, ili je došlo do privremenoga zastoja faze B. Tamo gdje faza B nije prešla u fazu C, gotovo se ne može govoriti o modernoj naciji.

Pokušajmo sada uvrstiti te tri faze intenziteta nacionalnoga pokreta u dvije osnovne etape društvene periodizacije. Bilo je, bez sumnje, važno u kojoj su se od te dvije etape zbivale pojedine faze intenziteta (a osobito faza B). Pri tome pokazuje već kratak pogled na pojedine nacionalne pokrete da je, doduše, faza A gotovo uvijek pripadala onoj etapi društvenoga razvoja gdje je borba protiv feudalnoga poretka bila presudna, no da se to isto već ne može reći o fazi C. Odnosi između intenziteta nacionalnoga pokreta i karaktera društvenih odnosa bili su, dakle, u različitim malim nacijama jako različiti. No, diferenciranu sliku te različitosti moguće je tipološki opisati. Ta se tipologija može izraziti ovom shemom:

Grupa	Etapa borbe protiv feudalizma	Etapa kapitalističkog društva	Primjeri
1 a)	Faza A /B /C		Česi, Norvežani
b)	Faza A /B /C		Finci, Estonci, Hrvati
2	Faza A /B /C		Slovaci, Slovenci Litvanci
3	Faza A /B /C		Srbi, Bugari
4		Faza A /B	Velšani, Flamanci

Za prvi je tip nacionalnoga pokreta karakteristično da je faza B, faza nacionalne agitacije, trajala u čitavom svom opsegu još u vrijeme etape borbe protiv feudalizma i apsolutizma. Čini se da pri tome nije bitno je li do uspona masovnog pokreta došlo još prije potpunog prodora kapitalizma ili možda u isto vrijeme s njime. Kod drugoga tipa zbivala se faza B djelomice još u prvoj etapi, ali se nastavljala i u drugoj. Masovni nacionalni pokret je, prema tome, dozvoljavao uspon u prilikama kad je prevladavala suprotnost između buržoazije i proletarijata, i ta je okolnost izmijenila ne samo općedruštveno značenje nacionalnoga pokreta, već je utjecala i na njegov program. U trećoj grupi poprimio je nacionalni pokret oblik oružane borbe još prije potpunoga sloma feudalnoga sistema, a posljedica toga bilo je ubrzanje razvoja prema kapitalizmu. Četvrti tip prikazuje pretežno neuspjele nacionalne pokrete u kojima faza B nije završila masovnim pokretom (bar ne u 19. stoljeću). Koje značenje treba pridavati okolnosti da je u tim slučajevima faza nacionalne agitacije započela tek u etabliranom kapitalističkom društvu?

Ovo posljednje pitanje nagoviješta da naša tipologija mora tražiti dublje odnose. Do sada smo, naime, promatrali prijelaz iz prve etape u drugu samo vrlo pojednostavnjeno. U biti je tu riječ o sklopu više društvenih preobrazbi od kojih su tri imale centralnu ulogu: građanska revolucija, a u njoj istodobno i oslobođenje seljaka, zatim industrijska revolucija, i pojava organiziranog klasno svjesnog radničkog pokreta. Te tri komponente općedruštvene preobrazbe na putu ka kapitalizmu nisu se u povijesti pojedinih nacija pojavile u isto vrijeme, već u određenom međusobnom vremenskom razmaku. Postavimo, dakle, još jednom pitanje: U kojem je odnosu bio redosljed faza A, B i C prema toj društvenoj preobrazbi? Radi rješavanja toga zadatka kombinirat ćemo dakle oba redosljeda u četiri prije utvrđena tipa nacionalnoga pokreta. Da to možemo načiniti u obliku modela, uzet ćemo u obzir ove događaje (i njihovo datiranje):

- građansku revoluciju (skraćeno GR),
- industrijsku revoluciju u prvoj fazi (skraćeno IR),
- organizirani klasno svjesni radnički pokret (ORP),
- prijelaz iz faze A u B nacionalnoga pokreta (AB),
- prijelaz iz faze B u fazu C, u masovni nacionalni pokret (BC).

Na prvi se pogled čini da sastav patriotskih grupa u istraživanim nacionalnim pokretima ima samo malo zajedničkoga. Ni jedna socijalna (odnosno profesionalna) grupa nije zauzimala u sastavu patriota svakoga pojedinog nacionalnog pokreta isto ili slično mjesto. Nije, dakle, bilo profesionalno-staleških grupa od čijeg bi sudjelovanja zavisila faza B nacionalnoga pokreta. Premda ne možemo konstruirati opći model socijalnoga sastava, smijemo utvrditi dvije bitne podudarnosti u strukturi svih istraživanih patriotskih grupa. Prvo, pri buđenju svih istraživanih malih nacija činila je inteligencija kudikamo najjaču grupu među patriotima u fazi B (pod pojmom inteligencije ne razumijevam samo ljude s visoko školskom naobrazbom, nego i one koji su živjeli od umnoga rada). Drugo, socijalni je sastav patriotskih grupa relativno komplicirano, ali nedvosmisleno odgovarao socijalnoj strukturi svih pripadnika one male nacije koja se radala: najživlji interes za nacionalni pokret u fazi B našli smo kod najbolje situiranih grupa koje su u ono vrijeme još bile zastupljene u ukupnom socijalnom sastavu te male nacije. Tu pravilnost možemo i drukčije formulirati: patriotski se interes osjećao tik ispod granice općenito dostiživih socijalnih mogućnosti napredovanja što su bile pristupačne njihovim pripadnicima (iako ne svima jednako).

Daljnje zanimljive korelacije pokazuju se kad pitamo za relativnu zastupljenost patriotskih grupa koje su djelovale u gradu i onih na selu. U svim malim nacijama (izuzevši Balkan) sudjelovali su seljaci u nacionalnom pokretu tek tamo gdje je faza B relativno kasno nastupila (Estonci, Litvanci, odnosno i Bjelorusi). U nacionalnim pokretima što su prije započeli veći je udio gradskoga stanovništva među patriotima; tu je, dakle, grad djelovao ne samo kao organizaciono i umno središte, već i kao mjesto gdje je djelovao veći dio patriota u fazi B. A i tamo gdje nije bilo tako, bio je postotak onih patriota što su djelovali u gradovima najčešće mnogo veći od postotka gradskoga stanovništva u odnosu na broj svih pripadnika male nacije. Odnos između sudjelovanja gradova i datiranja faze B može se ovako sažeti:

	1820	1840	1860	1880	1900
Česi	→ faza B	—	prevaga gradova		
Norvežani	→ faza B	—	prevaga gradova		
Finci		faza B →	velik udio gradova		
Slovaci		faza B →	velik udio gradova		
Estonci			faza B →	grad i selo izjednačeni	
Litvanci			faza B →	prevladava selo	

Socijalno porijeklo patriota pojedinih malih nacija ne može se isto tako kao ni njihov socijalni sastav svesti na jednu jednostavnu formulu. No, isto tako ima i tu važnih pravilnosti što potvrđuju upravo skiciranu sliku. Patrioti onih nacionalnih pokreta što su prije došli u svoju fazu B potjecali su velikim dijelom, ako ne pretežno, iz gradova, iz obrta i male trgovine. Što je kasnije počela faza B, to su jače u njoj bili zastupljeni

seljaci, odnosno djeca seljaka. Kako možemo protumačiti tu razliku između sudjelovanja grada i sela?

Tamo gdje je građanstvo staroga društva na kraju feudalne epohe imalo još neku mogućnost uspona i gdje je još (ili već) etnički pripadalo maloj naciji koja se radala, tamo se faza B nacionalnoga pokreta probila prije. Ali tamo gdje se seljaštvo (i selo) na početku kapitalističkoga razvitka pojavilo kao jedini nosilac etničkih atributa, probila se faza B — tek poslije po prilici jedne generacije nakon oslobođenja seljaka — već kao pokret s jakim sudjelovanjem seoskoga stanovništva, osobito seoske buržoazije koja se počela radati.

Teritorijalnom proširenju nacionalnoga pokreta u dosadašnjim se istraživanjima posvećivalo samo malo pažnje, iako je to pojava koja nas opet može dovesti korak bliže istraživanju integracijskih činilaca nacionalnoga pokreta. Važna je već konstatacija da je intenzitet nacionalnoga pokreta bio vrlo nepravilno raspoređen po nacionalnom teritoriju. Pri tome se kod svih istraživanih malih nacija mogao ustanoviti relativno malen, kompaktan prostor s intenzivnijom nacionalnom aktivnošću. Kriteriji za nacionalnu aktivnost odnosili su se ne samo na samu nacionalnu djelatnost (veličinu patriotskih grupa u pojedinim mjestima, patriotska udruženja, priredbe itd.), već i na teritorijalnu raspoređenost mjesta odakle su potjecali patrioti. Tek tamo gdje su se oba kriterija podudarala — a tako je bilo u većini slučajeva — mogla se povući granica nacionalnoga aktivnog teritorija.

Što nam podaci o tim nacionalno aktivnim teritorijima mogu reći o integracijskim i dezintegracijskim faktorima nacionalnoga pokreta? Možemo li naći korelacije koje su se pojavljivale na svim ili gotovo svim nacionalno aktivnim područjima, pa se stoga mogu označiti kao područja što aktiviraju. Istraživali smo niz takvih odnosa, no rezultat je bio velikim dijelom negativan. Nije bilo općenite pojave da bi nacionalno aktivna područja bila u uzajamnoj zavisnosti od toka jezične granice (ni područja na jezičnoj granici, ni isključivo područja u »jezgri zemlje«), a nisu to bila ni uvijek jezično najčišća područja. Industrijska revolucija počela je katkada na području aktivnog nacionalnog pokreta, no katkada na području s manjom aktivnošću. Nacionalno aktivna područja nisu se, također, nužno nalazila u okolici velikih gradskih središta, iako su ona sama stajala u središtu patriotskoga života. Također se ne može dokazati da bi vjerske ili kulturnopovijesne tradicije i osobitosti svagdje djelovale na oblikovanje nacionalno aktivnoga teritorija, iako su u nekih nacija mogle utjecati na neke njihove regije.

Uz to, postojala je u određenom pogledu jasna uzajamna zavisnost s intenzivnošću nacionalnoga pokreta:

1. Nacionalno aktivno područje nalazilo se potpuno ili većim dijelom u relativno najplodnijem dijelu nacionalnoga teritorija (proizvodnja žitarica ili industrijskih biljki);
2. nacionalno aktivna područja bila su područja s jačim tržišnim odnosima i boljim prometnim uvjetima;
3. iako ne prihvaćamo izravnu paralelu s industrijskom revolucijom, ipak su to bila područja s natprosječnom gustoćom zanatlijske proizvodnje za tržište;

4. bila su to većinom područja s gušćom školskom mrežom ili s boljom mogućnošću naobrazbe; no bolje mogućnosti za obrazovanje nisu primaran činilac.

Svi ti odnosi, koje smatramo karakterističnima za nacionalno aktivan teritorij, mogu se na razini uopćavanja svesti pod ovaj zajednički nazivnik: nacionalno aktivna područja u nacionalnom pokretu malih nacija obilježavao je viši stupanj horizontalne društvene mobilnosti i jača društvena komunikacija. Bila su to, dakle, područja na čiji je privredni život i socijalnu strukturu relativno jače utjecala civilizacija kapitalističkoga društva što se upravo pojavljivalo, ali to nisu bili najvažniji nosioci procesa industrijalizacije.

Koliko se rezultati teritorijalne strukture mogu upotrijebiti i za analizu socijalnoga sastava i socijalnoga porijekla patriota? Što se tiče socijalne komunikacije, prilično je jasno da su patrioti svih istraživanih malih nacija pretežno pripadali onim društvenim grupama koje su unutar njihove etničke grupe bile najjače povezane. Ali sa stajališta socijalnoga porijekla potjecali su patrioti kod većine istraživanih nacija, što je i razumljivo, iz manje povezanih socijalnih grupa; ipak tako nije bilo kod Finaca, Norvežana i Flamanaca.

Nije potrebna ni opširna analiza da bi se utvrdilo kako su među patriotima bili jače zastupljeni pripadnici socijalno mobilnijih društvenih i profesionalnih grupa. Ali to nedvojbeno vrijedi za horizontalnu mobilnost unutar jedne i unutar iste generacije, no kod horizontalne međugeneracijske mobilnosti već postoje neka odstupanja (Estonci, Bjelorusi). Usprkos tomu, smijemo i tu reći da je većina patriota pripadala onim profesionalnim grupama koje su otišle (odnosno morale otići) iz roditeljske kuće da bi se obrazovale ili radile u svom zvanju. Pri vertikalnoj društvenoj mobilnosti situacija je složenija. Tamo gdje su patrioti pripadali većim dijelom društvenim grupama s visokom vertikalnom mobilnošću unutar generacije bila je međugeneracijska mobilnost slabija, tj. patriotski aktivan sin nije u društvenom pogledu stajao na mnogo višem mjestu nego njegovi roditelji. Tako je naročito bilo kod norveških, finskih i flamanskih patriota. A tamo gdje su patriotski aktivni sinovi prosječno dosegli više socijalne položaje nego njihovi roditelji, bila je mobilnost unutar generacije relativno slabija; tako je bilo kod estonskih, slovačkih i ostalih patriota. Oba tipa vertikalne mobilnosti bila su prilično jako zastupljena kod čeških i litvanskih patriota.

Usprkos složenoj slici vertikalne mobilnosti može se ustanoviti da je socijalna mobilnost u svojoj horizontalnoj i vertikalnoj varijanti bila važan činilac nacionalnih integracijskih procesa, osobito u vezi s jakom socijalnom komunikacijom. No, ta konstatacija nije originalna. Nju je već prije mnogo godina u drugoj svezi utvrdio Karl W. Deutsch.⁹ Mi tu svezu možemo još dalje izgraditi, ako ukažemo na to da je nacionalni pokret kronološki ranije prešao u fazu C kod onih nacionalnih pokreta gdje su društvena mobilnost i komuniciranje čitave nacionalne grupe bili jače razvijeni; ali to ne može vrijediti za 3. i 4. grupu naše tipologije nacionalnoga pokreta (tj. kod »dezintegracijske« i kod »ustaničke« vari-

⁹ K. W. Deutsch, *Nationalism and social Communication*, Cambridge/M., 1953.

jante). Time smo došli do važnog ispravka naših rezultata. Ako u velškom i flamanskom pokretu, koji su se razvijali u društvu s jakom društvenom mobilnošću i komunikacijom, nije došlo do uspješne faze B nacionalnoga pokreta (dakle nije bilo faze C), tada se postavlja pitanje bi li se pri analizi nacionalnoga pokreta morali uzeti u obzir još i drugi činioci. To se pitanje postavlja još jasnije, ako promislimo da je kod većine »ustaničkih« nacionalnih pokreta dostignuta faza masovnog pokreta u takvom društvu koje je bilo na mnogo nižem stupnju mobilnosti i komunikacije nego većina nacionalnih pokreta što ih ubrajamo u 1. i 2. grupu naše tipologije (»integracijska« i »zakašnjela« varijanta).

Nikada se, dakle, ne mogu društvena komunikacija i mobilnost smatrati odlučnim pokretačkim snagama nacionalnoga pokreta, i to iz dva metodološki važna razloga: a) intenzitet društvene mobilnosti i komuniciranja ovisi o širim ekonomskim i socijalnim odnosima i procesima, i zato se nikako ne može smatrati za »primus movens«; među tim socijalnim i ekonomskim odnosima djelovali su, dakle, i drugi, kompleksniji činioci; b) također ni jako razvijena komunikacija, ni živahna socijalna mobilnost ne mogu odrediti pravac i program društvene aktivnosti (ni nacionalnoga pokreta). Ne samo intenzivnost komunikacije nego, prije svega, njeni sadržaji (i objektivna osnova tih sadržaja) moraju se uzeti u obzir pri analizi nacionalnoga pokreta. U tome se naše shvaćanje vrlo bitno razlikuje od shvaćanja Karla W. Deutscha.

Što je ono bitno što se nalazi u pozadini svih mogućih nacionalnih zahtjeva i predožbi? To je objektivna, materijalna odnosi koji možemo sasvim općenito i u grubim crtama ovako obilježiti: nacionalno relevantna objektivna suprotnost interesa. Pod »nacionalno relevantnom« razumijevamo takvu suprotnost interesa koja se u fazi B (ali i kasnije, odnosno i ranije) podudara s jezičnom, odnosno etničkom, malokad čak i s religioznom razlikom. Tek takvim »podudaranjem« preoblikovala se jezična razlika između pripadnika dviju narodnih grupa u simbol suprotnosti interesa. Ta suprotnost iz sfere objektivnih odnosa prenosi se u sferu društvene svijesti kao nacionalno obojena, odnosno »nacionalna« suprotnost. Ako smatramo materijalne interese primarnima, tada ćemo pitati koji se od takvih interesa reflektiraju, odnosno artikuliraju kao »nacionalni« u svijesti one male nacije koja se formira. Teoretski gledano, mogle su to biti suprotnosti interesa svake vrste, ali se ipak historijski i logički može pretpostaviti da za nacionalni pokret dolaze u obzir osobito oni antagonizmi i razlike u interesima koji su se pojavili kao novi ili su bili prihvaćeni kao novi na putu iz feudalizma u kapitalizam.

U prvom redu valjalo bi razmisliti o klasnim suprotnostima. Središnji konflikt te epohe — sukob između stare vladajuće klase i buržoazije — poznat je velikim nacijama, ali kod malih, kako već znamo, ne postoji jača buržoazija u fazi A, a jedva i u fazi B. Tipična je ta suprotnost svakako za nacionalni pokret u fazi C, premda je tamo još odlučnija suprotnost između buržoazije različitih nacija.

Klasični antagonizam između feudalne klase i podložnika kod malih je nacija u većini praćen jezičnom razlikom; plemstvo kao predstavnik vladajuće nacije, podložnik kao dio (ili čak jezgra) male podjarmljene nacije. Premda znamo da je ta suprotnost bila uzrokom nekoliko konflikata

između nacija u toj epohi, ipak je još i u kasnom stadiju faze B kod ovdje istraživanih nacija bio cilj pretežno socijalne prirode, a ne nacionalne. No, ti su konflikti za nacionalni pokret imali posredno značenje: sjetimo se prije spomenutoga pravila da je faza B u istočnoj i srednjoj Evropi činila svoje prve korake uvijek poslije po prilici jedne generacije nakon oslobođenja seljaka. Značenje seljaka za oblikovanje sadržaja nacionalnih programa nije, doduše, kod svake male nacije bilo jednako veliko, ali se ne može u njega sumnjati. Samo kod jednoga tipa evropskoga nacionalnog pokreta možemo govoriti o sintezi protufeudalne borbe s već jasnim nacionalnim programom — kod treće, tj. »ustaničke« varijante.

Klasna suprotnost između glavnih klasa kapitalističkoga društva — buržoazije i proletarijata — dolazi do izražaja samo kod onoga tipa nacionalnoga pokreta gdje je industrijska revolucija započela još u toku faze B. No, i kod te grupe nacionalnih pokreta nismo mogli ustanoviti da su nacionalne ideje osobito jako utjecale na sadržaj zahtjeva radnika. U vezi s time valja se podsjetiti na to da su središta industrijske revolucije češće bila izvan pravoga nacionalnog teritorija, iako se ta revolucija zbivala na području iste države; tu su radnici pripadali u većini ili djelomice »vladajućoj« naciji.

Pri interpretiranju objektivnih osnova nacionalnih napetosti i integracije modernih nacija ne možemo se zadovoljiti elementarnim klasnim suprotnostima; već zato ne, jer je nacionalni pokret imao šire socijalne dimenzije nego klasni pokret. Ali uz klasne suprotnosti ne smiju umaći našoj pažnji takve suprotnosti interesa koje imaju materijalno, objektivno obilježje, a njihovi su korijeni u interesima sporednih klasa ili društvenih slojeva. Takve su suprotnosti bile upravo za vrijeme prijelaza u kapitalizam osobito mnogostrane i složene. Neke od njih bile su karakteristične upravo za tu epohu gdje su se sastajali stari i novi elementi društvene strukture. Ipak, tu za sada još ne možemo uopćavati; stupanj našega znanja nam to ne dopušta. Pretpostavljamo da je svaka od četiriju varijanti nacionalnoga pokreta u malih naroda imala u fazi B svoju posebnu kombinaciju suprotnosti interesa, pa je stoga i svoje specifične sadržaje unijela u komunikacijsku mrežu. Ovdje će biti dovoljno upozoriti na nekoliko suprotnosti koje smatramo karakterističnima za prvu, tj. »integracijsku« varijantu nacionalnoga pokreta.

Zajedno s industrijskim usponom došao je u središte pažnje i antagonizam interesa između stare obrtničke proizvodnje (i s njome povezane male trgovine) te proizvodnje i trgovine na veliko, tj. suprotnost između lokalnog i velikog tržišta. Pri tome su se velika proizvodnja i velika trgovina u očima proizvođača-obrtnika i malih trgovaca iz redova male nacije (ukoliko je takvih bilo) poistovjećivale s velikom, vladajućom nacijom. Ta objektivna suprotnost mogla se u sferi društvene svijesti prikazati kao nacionalni interes. No, još prije nego što se to dogodilo, počeli su nacionalni pozivi patriota privlačiti dio tih malih proizvođača; pri tome je prava osnova interesa mogla ostati bez odraza. Druga nacionalno relevantna suprotnost interesâ razvila se na području mogućnosti napredovanja obrazovanih ljudi. Društveni preobražaj na pragu kapitalističkoga društva donio je i ukidanje većine izvanekonomskih (i djelomi-

ce privrednih) zapreka, što su srednjim, a djelomično i nižim slojevima otežavale obrazovanje. Time se povećao broj gimnazijalaca, studenata i visokoobrazovanih ljudi koji su potjecali iz etnije maloga naroda. Potreba za obrazovanim ljudima u upravi, a i u proizvodnji, u školama itd. rasla je, doduše, i s probijanjem novih društvenih odnosa, ali mnogo jače u nižim kategorijama, dok su se »bolja« mjesta u još predrevolucionarnom društvu popunjavala članovima stare elite koja je pripadala vladajućoj naciji. Stoga se nova inteligencija, koja je potjecala od pripadnika male nacije i koja se nije asimilirala, našla pred zaprekom koja je njene mogućnosti socijalnoga uspona jako otežavala i smanjivala. Ukoliko je ta pojava pogađala pripadnike malih nacija, ona ih je u nacionalnom pogledu uznemirivala, ali stoga i mobilizirala, osobito za vrijeme faze B nacionalnoga pokreta, a da nije morala biti formulirana kao svjestan socijalni zahtjev.

U svim tim slučajevima integracijsko je djelovanje nacionalno relevantnih suprotnosti interesa dolazilo do izražaja tek tamo gdje su društvena mobilnost i komunikacija dostigle određeni intenzitet. U područjima gdje toga nije bilo, djelovale su te suprotnosti samo slabo na rađanje nacionalne svijesti širih slojeva. Ipak se te dvije pojave — suprotnosti interesa s jedne strane, te društvena mobilnost i komuniciranje s druge, ne mogu mehanički odijeliti jedna od druge. Bili su to, naime, u većini isti društveni procesi na početku kapitalističkoga razvoja, od kojih su zavisile nove nacionalno relevantne suprotnosti te intenziviranje društvene mobilnosti i komunikacije. U neskladu tih dvaju odnosa može se vidjeti samo neravnomjeran razvoj nacionalnoga pokreta na nacionalnom teritoriju, ali se ne vide pravi uzroci »dezintegracijskih« činilaca.

»Dezintegracijska« varijanta nacionalnoga pokreta bila je uvjetovana drugim odnosima. Izrazili smo ih u modelu GR —→ IR —→ AB —→ ORP. Ako su se, dakle, suprotnosti interesa što su nastajale u kapitalizmu i industrijalizaciji prije mogle formulirati u političkim oblicima i programima nego u nacionalnima, našla je kasnije započeta nacionalna agitacija — usprkos visokom komunikacionom nivou u svedruštenom razvoju — samo malo mjesta i naišla na malo pažnje u javnome mnijenju, pa nije mogla potpuno uspjeti (tako je bilo u flamanskom pokretu). Također i orijentacija društvene komunikacije i mobilnosti mogla je biti značajna. Ako su one prije bile usmjerene »prema vani«, tj. u smjeru središta vladajućih nacija, došlo bi još prije pravoga početka faze B do jake dezintegracije etničke grupe (slučaj Walesa i Lužičkih Srba).

»Zakašnjela« varijanta dodiruje se s »dezintegracijskom« u više točaka. Model »zakašnjele« varijante prikazuje onaj proces gdje je nacionalna agitacija u nekih malih nacija, doduše, počela prije građanske revolucije, ali se ipak nije neposredno poslije nje razvila u fazu C. Industrijska revolucija, koja je u međuvremenu počela, nije tu ubrzala nacionalni razvoj, tako da se nacionalni pokret kao masovni pokret pojavio tek poslije uspona organiziranoga radničkoga pokreta — dakle već za vrijeme druge etape osnovne periodizacije. To je, dakako, dovelo do određenih unutrašnjih protuslovlja u klasnom karakteru nacionalnoga pokreta i njegova programa. No, katkad je teško reći imaju li i neki »zakašnjeli« nacionalni pokreti nešto zajedničko s »dezintegracijskim« modelom. Oni

bi, naime, mogli naginjati tom modelu tako da su se građanska i industrijska revolucija na području vladajuće nacije ranije odvijale (ili se intenzivnije probijale) nego na području male nacije. Popratne pojave tih procesa utjecale su tada neizravno na područje male nacije i na tok njenoga nacionalnog pokreta dezintegracijski, slično kao kod četvrte varijante, ali nisu mogle spriječiti put k (zakašnjeloj) fazi C toga pokreta.

Također i u »ustaničkoj« varijanti nacionalnoga pokreta nalazi se faza B vremenski prije napredovanja industrijalizacije i prije građanske revolucije. Tu nastupa građanska revolucija tek poslije prodora faze C ili zajedno s tim prodorom. Nacionalni se pokret tu, dakle, razvijao pretežno na tlu feudalnoga društva te je, dakako, zadržao neke od pretkapitalističkih značajki. Integracijske suprotnosti interesa izviru tu — jače nego kod svih ostalih varijanti — iz suprotnosti kasnofeudalnoga društva, a mogle su, kao takve, prodrijeti tek tada kad je bila postignuta određena razina društvene mobilnosti i komunikacije. U toj je okolnosti bitna razlika između tih nacionalnih oslobodilačkih borbi i anti-feudalnih seljačkih ratova s kojima su inače tipološki bile prilično srodne. »Određena razina« društvene mobilnosti i komunikacije bila je kod te varijante u oblikovanju tržišnih odnosa (temeljenih na jednostavnoj robnoj proizvodnji), u otvaranju vertikalne mobilnosti u pravcu obrazovanja svjetovne inteligencije (često zaobilaznim putem, studijem u inozemstvu), u preobražaju etničke i vjerske svijesti u nacionalnu svijest širokih narodnih slojeva još prije ukidanja feudalne vladavine (prije svega na području osmanlijske države).¹⁰

Za razliku od »ustaničke« varijante uspio je kod »integracijske« varijante nacionalnoga pokreta prijelaz iz faze B u fazu C tek nakon građanske revolucije ili zajedno s njom. Faza nacionalne agitacije oblikuje tu, dakle, svoj program kao program protufeudalne fronte sastavljene od nekoliko socijalnih grupa. Tek poslije građanske revolucije, tj. i poslije prijelaza u fazu C, dolazi do diferencijacije nacionalnoga tabora, a ta se diferencijacija, zbog kasnije započetoga organiziranog radničkog pokreta, produbljuje i klasno polarizira. Iako se taj model najviše približava uobičajenoj predodžbi o »klasičnom« nacionalnom pokretu, nalazimo ga u tako čistom obliku samo kod maloga broja malih nacija. Zato je nužna subvarijanta koja ga dopunjuje, u kojoj je industrijska revolucija došla do izražaja tek nakon građanske; time se produbljuje faza B, a prijelaz u masovni pokret počinje tek malo prije onoga vremenskog razdoblja u kome je u čitavoj Evropi već sve više prevladavala suprotnost između buržoazije i organiziranoga proletarijata.

Tek nakon što smo osvijetlili sve te objektivne odnose i veze možemo, završavajući, izreći svoj sud o dva često raspravljana i pogrešno shvaćena pitanja — o ulozi jezika i o ulozi inteligencije u nacionalnom pokretu malih nacija.

¹⁰ O toj problematici nedavno: *D. Đorđević*, *Révolutions nationales des peuples balkaniques 1804–1914*, Beograd 1965; *N. Todorov*, *The bulgarian national revolution and the revolutionary movements in the Balkans*, *Études balkaniques*, 1977, 2, str. 35 i d.

U modernim istraživanjima još uvijek živi predodžba, koja potječe od F. Meineckea i H. Kohna¹¹, da naime jezik valja promatrati kao sastavni dio nacionalnoga programa u tzv. istočnoevropskim nacionalnim pokretima, ali ne i u zapadnoevropskim. No, mi znamo da su ne samo u »istočnoj Evropi«, već i na Zapadu postojali nacionalni pokreti s izrazitim jezičnim programom. A uz to, znamo za političku koncepciju nacionalnih pokreta ne samo na zapadu, nego i na istoku Evrope (npr., kod Mađara ili kod Poljaka).

Ne samo na Zapadu, nego i na Istoku formirale su se dvije nacije koje su se služile istim jezikom. Razlika u ulozi jezičnoga programa nalazi se drugdje: u rezultatima, dakle u tome jesu li i ukoliko jezični zahtjevi bili realizirani. Jezični je program u srednjoj i istočnoj Evropi češće uspio nego u zapadnoj gdje je katkada bio ostvaren sa zakašnjenjem, a katkada uopće i nije. Uzroci takvoj razlici nisu u jezičnim okolnostima ili u mitologiziranoj ulozi jezika »kao takvog«, već u onim objektivnim društvenim procesima što smo ih već istraživali.

Iako su, dakle, rezultati bili različiti, možemo konstatirati da je jezik u programima većine (ali ne svih) nacionalnih pokreta imao važnu ulogu, da je čak bio podignut do simbola i središnjeg obilježja nacionalnog opstanka. Kako se ta činjenica može razumjeti? Jezik je u nacionalnom pokretu djelovao na dvjema razinama. Na prvoj je razini bila posrijedi društveno-komunikativna funkcija jezika; pripadnici nacije koja se radala morali su se sporazumijevati na jedinstvenom, kodificiranom i (patriotima) općepoznatom jeziku. Stoga su oni tražili putove usavršavanja i moderniziranja starih jezičnih ostataka ili kultiviranja narječja; u nekim slučajevima (kao u Norveškoj ili u Irskoj) preuzeli su čak visokorazvijeni jezik vladajuće nacije. Uz tu komunikacijsku funkciju, čije je značenje odgovaralo sve višem nivou društvene komunikacije i koja je prava funkcija jezika, imao je jezik još i drugu funkciju. Ta se funkcija probila na ideološkom nivou i bila je, zapravo, izvanjezična: tu je jezik postao znakom prestiža, simbolom nacionalne samostalnosti, kulturne neovisnosti, socijalnoga jedinstva itd. Prvobitno su društveni nosioci te izvanjezične funkcije jezika bili prije svega obrazovani patrioti, no to je shvaćanje zatim brzo prodrlo u šire slojeve i kod nekih je nacija postalo jednim od temeljnih kamena nacionalne ideologije. Ta se izvanjezična funkcija to više naglašavala što jače su suprotnosti interesa bile povezane s jezičnim razlikama. Ta dva nivoa društvenog utjecaja jezika u nacionalnom pokretu moramo imati u vidu, kad želimo procijeniti ulogu jezičnoga programa u svakom određenom nacionalnom pokretu.

Naša konstatacija da su među patriotima faze B pripadnici inteligencije činili kudikamo najveću skupinu nije nikakvo novo otkriće koje iznenađuje. Što se toga tiče, mi smo samo potvrdili i precizirali već češće

¹¹ To je shvaćanje izraženo u H. Kohna: *The Idea of Nationalism*; usp. kritiku njegovih shvaćanja u: A. Kemiläinen, *Nationalism. Problems concerning the word, the concept and classification*, Jyväskylä 1964.

dane ocjene.¹² Ali ako ta tvrdnja treba dobiti pravo značenje za društvenu analizu nacionalnoga pokreta, tada ne možemo samo općenito ukazivati na mnogobrojne svećenike, učitelje, činovnike, odvjetnike itd. među patriotima. Inteligencija nije samostalna zatvorena društvena klasa, pa se njena socijalna relevantnost može prosuditi samo na osnovi podjele inteligencije na određene slojeve i profesionalne grupe. Ta se struktura određuje po tome u kakvim su odnosima bile pojedine profesionalne grupe prema glavnim i sporednim klasama određenoga društva, nadalje i po uvjetima pod kojima pripadnik inteligencije iskorištava rezultate svoga rada. S obzirom na položaj različitih grupa i slojeva inteligencije, u cjelokupnom klasnom i socijalnom sastavu društva razlikujemo tri osnovna sloja:

1. Vrhovi inteligencije koji su povezani s vladajućom društvenom klasom, odnosno koji toj klasi stavljaju na raspolaganje rezultate svoga rada za tako veliku »plaću« da se ta plaća može prije smatrati udjelom u profitu vladajuće klase. U prijelaznom periodu u kapitalizam može kod velikih nacija doći unutar te grupe do kompliciranoga cijepanja kakvo jedva nalazimo kod malih nacija, jer se tamo takvi slojevi inteligencije među patriotima podjarmljene nacije pojavljuju samo iznimno.

2. One profesionalne grupe što se pojavljuju kao neovisne, tj. koje pripadaju zvanjima što nisu u plaćevnom odnosu, oslobođene su feudalnoga tutorstva, ali ipak ovise o uspjehu na tržištu rada (samostalni pravnici i liječnici, dio umjetnika, novinara i znanstvenika). Zbog svoga društvenog položaja te su grupe bile najbliže srednjem sloju, maloj buržoaziji (malograđanstvu). Ali u prijelaznom vremenu bio je njihov ugled uglavnom veći od ugleda jednostavnih samostalnih malih proizvođača, a i svojim životnim standardom i obrazovanjem bili su često bliži starim »honoracijama«.

3. Brojčano najjače bile su među patriotima one profesionalne grupe što su bile u čvrstom plaćevnom odnosu. U visokorazvijenom kapitalističkom društvu možemo te skupine staviti uz bok proletarijatu, no u prijelaznom periodu takva se usporedba jedva može načiniti. Riječ je djelomično još o podaničkim službenicima koji su i poslije revolucije ostali lojalni državljanjani. Tu djelomice nalazimo male namještenike i učitelje čiji je položaj bio razmjerno najniži. Specifičan je bio u prijelaznom vremenu položaj svećenika i studenata.

Studenti su tvorili relativno zatvorenu, međusobno jako povezanu grupu. Njihovo značenje za nacionalni pokret i nacionalni život kod svih je malih naroda s vremenom raslo. Studenti su brzo usvojili nacionalni način mišljenja i aktivno se uklopili u nacionalni život, pri čemu su jače nego ostale društvene grupe pristajali uz radikalne ideje i metode. To sve nije bilo izazvano samo njihovom mladošću i zatvorenošću života,

¹² Osim predavanja H. Setona-Watsona za XI kongres historičara u Stockholmu 1960, usp. P. Sugar, *The roots of Eastern European nationalism*, Ier Congrès international des études balkaniques, Sofia 1966, Résumé et communications, Histoire XXe siècle, B. Niederhauser, *Les intellectuels de la société balkanique au XIXe siècle*, 1. cit., Histoire XVe—XIXe s.

nego, prije svega, njihovim posebnim društvenim položajem. U tom se položaju pojavilo više protuslovnih okolnosti: relativno nezavisan život; veća sloboda u korištenju vremena, mala materijalna sredstva, no istodobno nada (premda samo teoretska) da će poslije završenog studija na sveučilištu zauzeti položaje u prvim redovima društva. Ne bi trebalo zaboraviti ni to da kod studenata malih nacija nacionalna svijest nije bila usmjerena samo na malu naciju, nego usporedo s tim i na identificiranje s vladajućom nacijom; etničko porijeklo nije pri tome nikako bila jedina odlučna komponenta.

Društvena relevantnost svećenstva među patriotima još je složenija. Već su konfesionalne razlike bile važne; značenje evangeličkoga svećenika bilo je drukčije nego značenje katoličkoga, a opet još drukčije nego značenje pravoslavnoga svećenika. Razlike su postojale u načinu života, u izobrazbi i u odnosu prema vlastima. Usprkos toj konfesionalnoj razlici mogu se razlikovati tri razine na kojima su djelovali svećenici u nacionalnom pokretu:

a) kao nosioci komunikacije — središta s provincijom i između pojedinih susjednih mjesta međusobno; pri tome je djelovanje katoličkih svećenika bilo jače od djelovanja pravoslavnih;

b) kao predstavnici različitih socijalnih interesa i društvenih snaga; evangelički pastori bili su bliži buržoaziji (veći ugled, osobna nasljedna imovina), dok je katoličko svećenstvo bilo, s jedne strane, crkvenim vezama povezano sa starim društvom, a s druge, zbog svakodnevnoga života s narodom, nastrojeno patrijarhalno-demokratski;

c) kao zagovornici nacionalnoga pokreta (među ostalim i kao sudionici pri oblikovanju nacionalnoga programa); u evangeličkim regijama bila je ta uloga pastora prilično mala, naprotiv u katoličkim predjelima neko vrijeme vrlo velika, ali samo do onoga časa kad se liberalni program odvojio od klerikalnoga. Sekularizacijom nacionalnoga života i povećanjem značenja političkoga programa smanjila se i uloga svećenstva.

Iako je socijalna i klasna karakteristika patriotske inteligencije pokazivala i te kako velike razlike, nema sumnje da je ona u nacionalnom pokretu odigrala važnu ulogu. No, ta se važnost ne može nikako objasniti snagom ideja ili idealističkim snovima obrazovanih ljudi.¹³ Ali, ako to nije bila ideja nacionalizma, što je onda mobiliziralo obrazovane ljude? Njihovo značenje za nacionalni pokret (koje se ni u kom slučaju ne može poistovjetiti s nacionalizmom) obrazlaže se činjenicom da je većina profesionalnih grupa, za koje mislimo da pripadaju inteligenciji, a i ukupna inteligencija kao društveni sloj, nastala upravo tek s usponom kapitalizma i propašću feudalizma, pa je prema tome nosila u sebi suprotnosti interesa te epohe. Suprotnosti interesa, što smo ih ovdje označili kao nacionalno relevantne, bile su dio suprotnosti prijelaznoga vremena. U tom je smislu inteligencija malih nacija povremeno i posredno preuzela u nacionalnom pokretu onu ulogu što ju je u velikih nacija imao »treći stalež« (uostalom i tamo uz jako sudjelovanje inteligencije). Članovi in-

¹³ Uz H. Kohna i P. Sugara nalazimo takva shvaćanja također i u zapadnonjemačkoj literaturi, npr., u *E. Lemberga: Der Nationalismus, Hamburg 1964.*

teligencije bili su ujedno potrebna društvena osnova socijalne mobilnosti i komunikacije koje doduše — kako u ovom prilogu dokazujemo — ne predstavljaju odlučan primarni faktor za oblikovanje modernih nacija, no bez njihova razvoja ne bi se nacionalni pokret mogao zamisliti.

(S njemačkog prevela *Blanka Jakić*)

Primjedba uredništva

Miroslav Hroch autor je danas već klasične knjige: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica, Monographia XXIV, Praha 1968* (usp. ocjenu M. Gross: *Novim stazama u proučavanju razvoja malih evropskih nacija, ČSP, I, 1970, 167—173*).

Hroch je pokušao sustavno utvrditi pojmove, koji odgovaraju razvoju malih nacija i nisu šablonski preuzeti rezultati istraživanja velikih nacija. Upotrijebio je kvantitativnu metodu i istraživao probleme društvenih struktura kao temeljnog sklopa u procesu nacionalne integracije. Posebno je važna njegova poredbena analiza određenih elemenata integracije nekih malih nacija iz koje je izrastao model fazâ u procesu nacionalne integracije. Taj su model neki autori već primijenili pri istraživanju pojedinih nacija. Kako je nemoguće da se Hrochova knjiga prevede u cjelini, a njeni su rezultati važni i za svakoga jugoslavenskog historičara, koji se bavi poviješću 19. stoljeća, uredništvo se obratilo autoru i zamolilo ga da sam rezimira svoje osnovne rezultate, što je on, ovim prilogom, spremno uradio.